

بقلم: دانشمند فقید میرزا محمدخان قزوینی

چند کتاب مهم فارسی

بسیاری از کتب مؤلفه قدما مشکل است که وضع انشاء آنها با ذوق و سلیقه امروزه کاملاً وفق دهد و چه بسا کتب است که از حیث اشتمال آنها بر مطالب بسیار مفید بکر تاریخی در درجه اهمیت میباشند مثلاً مثل تاریخ و صاف و تاریخ آل مظفر از معین الدین یزدی موسوم به **مواهب الهی و تاریخ عالم آرای امینی** در تاریخ سلسله آق قویونلو تألیف فضل الله بن روزبهان خنجی اصفهانی و معذک حال انشاء آنها از حیث فرط اشتمال آنها بر تعبیرات و امثال و اشعار عربی و استعارات عجیبه و عبارت پردازی با تصنع و تکلف معلوم است که بکلی منافی ذوق و سلیقه امروزی ایران است. معذک کله در صورتیکه ذیلاً از اسامی بعضی کتب که بعرض میرسد جهد کرده ام که حتی المقدور کتبی را انتخاب کنم که انشاء آنها نسبتاً سهل و ساده و بی تکلف باشد.

و نکته دیگر آنکه پرواضح است که سودمندی کتاب امری نسبی و اضافی است و بر حسب عقاید و سلیقه اشخاص فرق میکند و ای بسا کتاب که بعقیده کسی بغایت مفید و بعقیده دیگری بکلی بی فایده و بعقیده شخص ثالثی متوسط بین امرین است، و لهذا چون مقیاس منجز مشخصی برای سودمندی کتاب بنحو مطلق از خارج بدست نیست در صورتیکه ذیلاً از اسامی بعضی کتب بعرض خواهد رسید چون چاره دیگری نبود مقیاس سودمندی کتاب را از لحاظ عقیده و سلیقه شخصی خودم قرار دادم که اگر مطابق سلیقه دیگران در آمد فنعیم المطلوب و الا عنذر اینجانب همانست که در فوق بعرض رسانیدم.

قبل از همه چیز بعقیده اینجانب دو کتاب بسیار نفیس بزبان فارسی است که

یادگار عهد سامانیان است و تا کنون در ایران گویا کمتر کسی با اهمیت فوق العاده این دو کتاب بر خورده هم از حیث مطلب و موضوع و مندرجات و هم از حیث خوبی انشاء زبان فارسی و نهایت سادگی و روانی و سلاست و عذوبت و فصاحت آن و از جمع حیثیات دیگر فی الواقع سرمشق چیز نویسی امروزه ایرانیان میتوانند واقع گردد و با سلیقه امروزی جامعه ایرانی در تقلیل از استعمال کلمات و تعبیرات عربی فوق العاده متناسب و کاملاً وفق میدهد و بنحو قطع و یقین شایسته آنست که طرف توجه و اهتمام جدی قرار گیرد و بدستیاری عده از فضالای مبرز درجه اول از روی نسخ بسیار قدیمی مقابله و تصحیح شده و سپس بطبع و انتشار آن اقدام شود و آندو عبارت است یکی از **ترجمه تاریخ طبری** و دیگری **ترجمه تفسیر همان طبری** که هر دو در اواخر دولت سامانیان در عهد منصور بن نوح سامانی (۳۵۰-۳۶۶) بزبان فارسی ترجمه شده است و هر دو بهترین و سلیس ترین و ساده ترین نمونه انشاء زبان فارسی است، نسخ کتاب اولی یعنی ترجمه تاریخ طبری نسبتاً کمیاب ولی باز در بعضی کتابخانه های عمومی یا خصوصی تمام آن یا قطعاتی از آن بدست می آید، ولی نسخ ترجمه تفسیر طبری در نهایت ندرت و دوره کامل آن در هیچیک از کتابخانه های معروف دنیا گویا موجود نیست ولی در طهران در چند سال قبل شش مجلد از این تفسیر از بقایای کتابخانه مقبره شیخ صفی الدین اردبیلی در اردبیل بدست آمده است و یک مجلد بسیار نفیس قدیمی از آن هم در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است و یک مجلد دیگر در کتابخانه ملی پاریس و یک مجلد دیگر در کتابخانه موزه بریتانیه در لندن که با احتمال بسیار قوی از مجموع این مجلدات یک دوره کامل از این کتاب را میتوان استخراج نمود.

ترجمه تاریخ طبری در چهل پنجاه سال قبل در هندوستان از همان چاپهای بسیار زشت مغلوپ فاسد سقیم یکی دو مرتبه بچاپ رسیده است ولی اولاً نسخ آن چاپها فعلاً در ایران در نهایت ندرت است و ثانیاً در مورد این کتاب قدیمی بسیار

مهم که اساس انشاء نثر فارسی است باید فوق آنچه تصور شود در تصحیح آن از روی نسخ قدیمه و مقابله آن بدستگیری جمعی از فضایی درجه اول با نهایت اهتمام و دقت کوشیده شود و واضح است که چاپهای سقیم خراب سطحی سرسری هندوستان بهیچوجه منالوجه واجد این شرایط نیست و این کاریست که در خود ایران و بدست خود ایرانیان بالاخره باید انجام داده شود.

و دیگر از کتب مهمه قابل چاپ کتاب **التفهیم لاوائل صناعة التنجیم** ابوریحان بیرونی است که از چندین لحاظ اهمیت فوق العاده دارد یکی از حیث انشاء که مانند دو کتاب سابق الذکر (یعنی ترجمه تاریخ طبری و ترجمه تفسیر طبری) در نهایت سادگی و روانی و سلاست و تقلیل از کلمات و تعبیرات عربی است و دیگر از حیث اصطلاحات علم هیئت و نجوم که بسیاری از آنها را بزبان فارسی خالص بیان کرده است، و دیگر از لحاظ قدمت که پس از ترجمه تاریخ طبری و ترجمه تفسیر طبری و حدود العالم در جغرافی کتاب **التفهیم** یکی از قدیمترین کتبی است که بنثر در زبان فارسی بعد از اسلام تألیف شده است چه تألیف آن در سنه چهارصد و پنجاه یا چهار صد و بیست و پنج هجری بوده است. و مخفی نماند که از این کتاب خود مؤلف یعنی ابوریحان بیرونی دو نسخه برشته تحریر در آورده است یکی بفارسی که مورد بحث ماست و دیگری بعربی و نسخ هر دو در نهایت ندرت است و از متن عربی آن از روی نسخه کتابخانه موزه بریتانیه در لندن در چهار سال قبل چاپ عکسی در نهایت زشتی و ناخوانی با ترجمه انگلیسی در مقابل هر صفحه منتشر کرده اند ولی متن فارسی آن تا کنون هیچ جا چاپ نشده و نسخ آن هم چنانکه عرض شد در نهایت ندرت و کمیابی است:

از جمله در کتابخانه مجلس نسخه جدیدی از این کتاب مورخه سنه ۱۲۷۲ موجود است، و در لندن نسخه بسیار متن مصحح مضبوطی مورخه سنه ۵۶۸ بخط نسخ درشت با املاهای قدیمی فارسی که در عالم خود بی نظیر است موجود است، و

در کتابخانه ملی پاریس نیز نسخه دیگری از این کتاب مورخه ۶۸۸ محفوظ است که با اهمیت نسخه لندن نیست .

دیگر از کتب مفید کتاب **سمط العلی للحضرة العلیا** است در تاریخ سلسله ملوک قراخانیان کرمان تألیف ناصرالدین بن منتجب الدین منشی کرمانی در حدود ۷۱۶ هجری و کتاب بسیار نفیس سودمند حاوی بسی فواید تاریخی است که در هیچ کتابی دیگر نتوان یافت و نسخه عکسی از آن که از روی نسخه لندن برداشته شده در کتابخانه ملی طهران موجود و نسخه دیگری نیز در کتابخانه ملی پاریس و نسخه دیگری هم در کتابخانه ایاصوفیا در استنبول محفوظ است و روپمرفته نسخ این کتاب در نهایت ندرت و کمیابی است، و کتاب مزبور در حقیقت ذیل کتاب معروف **عقد العلی للموقف الاعلی** است در تاریخ امراء غز کرمان تألیف افضل الدین ابو حامد احمد بن حامد کرمانی در حدود ۵۸۴ که دو مرتبه تا کنون بچاپ رسیده است .

دیگر از کتب بسیار مفید کتاب **مناقب العارفين** شمس الدین احمد افلاکی است که در شرح حال و مقامات مولانا جلال الدین رومی و پدر او و فرزند او و اساتید و مشایخ او بوسیله یکی از مریدان آن خاندان تألیف شده است و شروع وی بتألیف کتاب در سنه ۷۱۸ بوده و در ۷۵۴ با تمام رسانیده و دارای بسی فواید تاریخی و جغرافی و ادبی و غیره است و عجب است که این کتاب تا کنون نه در ایران و نه در ترکیه و نه در هندوستان و نه در هیچ جای دیگر تا آنجا که این حقیر اطلاع دارد بچاپ نرسیده است .

نسخ خطی این کتاب گرچه نسبتاً کمیاب ولی در ایران قطعاً بدست آمدنی است زیرا که در این اواخر عده ای در شرح احوال مولوی آنرا بدست داشته و از آن استفاده کرده اند و البته اگر وقتی وزارت فرهنگ در صد طبع این کتاب افتاد باید حتماً با دقت تمام انجام گیرد نسخی بسیار مهم، در کتابخانه های پاریس

و لندن و دیوان هندو برلین نیز از این کتاب موجود است که در مورد احتیاج عکس میتوان برداشت .

دیگر از کتب سودمند کتاب بسیار نفیس تاریخ سلطان اولجایتو است (یعنی سلطان اولجایتو محمد خدا بنده پسر ارغون بن اباق بن هولا کوبن تولی بن چگیز خان از سلاطین مغول ایران که از سنه ۷۰۳ - ۷۱۶ سلطنت نمود) تألیف ابو القاسم عبدالله بن علی محمد کاشانی از معاصرین سلطان مزبور ، از این کتاب مهم تا آنجا که این حقیر اطلاع دارد فقط يك نسخه قدیمی مورخ سنه ۷۵۲ در کتابخانه ایا صوفیا در استنبول وجود دارد و نیز نسخه دیگری در تمام دنیا غیر این دو نسخه از کتاب مزبور گویا وجود ندارد .

دیگر از کتب بسیار مفید مهم کتاب جوامع الحکایات و لوا مع الروایات نورالدین (یاسدیدالدین) محمد بن محمد عوفی بخاری حنفی مؤلف تذکرة الشعراء معروف لباب الالباب است که در حدود سنه ششصدوسی تألیف شده و منقسم است بچهار قسم و هر قسم به ۲۵ باب که مجموعاً صد باب میشود و هر بابی محتوی است بر عدة کثیری از قصص و حکایات بسیار دلکش اخلاقی و تاریخی و ادبی و غیره که رویهمرفته عدة حکایات مجموع کتاب به دوهزار و صد و سیزده (۲۱۱۳) حکایت میرسد و از همین جا اهمیت فوق العاده این کتاب بسیار نفیس دلکش را که فی الواقع یکی از شاهکارهای کتب زبان فارسی است حدس توان زد ، و فوق العاده عجیب است که این کتاب باین اهمیت و باین دلکشی تا کنون نه در ایران و نه در هندوستان و نه در سایر بلاد فارسی زبان و نه در اروپا بطبع نرسیده است ، و مرحوم ادوارد برون مستشرق انگلیسی مشهور در صد طبع این کتاب بود و گویا مقدمات آنرا نیز فراهم آورده بود ولی عمر او باتمام آن عمل وفانمود .

از این کتاب نسخ متعدده موجود است ولی نسخ قدیمه آن نسبة نادرست و

اگر وقتی در ایران وزارت فرهنگ یا کسی یاشر کتی دیگر بطبع آن اقدام نماید البته باید از روی نسخه قدیمه که حتماً از قرن هشتم یا فوق آن از قرن نهم هجری مؤخر نباشد این عمل انجام گیرد زیرا که نسخه جدیدۀ این کتاب بواسطۀ فرط شهرت و مرغوبیت و انتشار آن مابین مردم الحاقات زیادی در آن شده لهذا اولین شرط طبع آن جمع عدۀ از نسخ قدیمه است که در حدود هفتصد هشتصد هجری یا اندکی بعد از آن کتابت شده باشد و در هر صورت از حدود نهمصد هجری مؤخر نباشد. دکتر محمد نظام الدین از فضلاء حیدرآباد دکن چندی قبل فهرست بسیار مفصل جامع مبسوطی از محتویات جمیع ابواب و حکایات این کتاب و مآخذ آن و عدۀ نسخ موجودۀ آن بزبان انگلیسی منتشر ساخته است (جلد هفتم از نشریات دورۀ جدید اوقاف گیب، لندن ۱۹۲۹ م)، فاضل مزبور در صفحه ۱۰۷-۱۲۴ از آن فهرست و صفت کاملی از اغلب نسخ موجودۀ جوامع الحکایات در کتابخانهای مشهور اروپا و ترکیه نموده که حتماً باید در مورد احتیاج رجوع بدان فصل شود و در ایران نیز بدون شك نسخی از این کتاب باید بسهولت بدست بیاید. کتابخانۀ مجلس دارای مجلدی از این کتاب است که فقط مشتمل بر قسم اول آنست و در کتابخانۀ آستان رضوی نیز مجلدی از آن موجود است که اینجانب از تمام یا ناقص بودن آن اطلاعی ندارد، همچنین در کتابخانۀ ملی طهران نیز نسخه مورخه ۹۰۲ هجری موجود است که از قرار وصف فهرست کتابخانۀ مزبوره باید تمام باشد.

دیگر از کتب بسیار سودمند کتاب **مزارات شیراز** معروف بهزارمزار است در شرح احوال اکابر علما و فقها و عرفا و ادبا و شعرا و سایر مشاهیر که در شیراز مدفون اند، اصل این کتاب بزبان عربی است تألیف معین الدین جنید بن محمود بن محمد شیرازی در حدود سنۀ هفتصد و نود هجری و سپس پسر مؤلف عیسی بن جنید آنرا بفارسی ترجمه کرده و بعضی فواید و زیادات دیگر نیز از خود بر آن افزوده است، نسخه از اصل عربی این کتاب در کتابخانۀ مجلس و نسخه دیگری که از روی نسخه موزۀ بریتانی در لندن عکس برداشته شده در کتابخانۀ عمومی طهران موجود است، و از ترجمۀ فارسی آن نیز که محل گفتگوی ماست يك نسخه در همان

کتابخانه موزه بریتانی در لندن و نسخه دیگر از قرار مذکور در شیراز در کتابخانه آقای محمد حسین شعاع (شعاع الملك سابق) شیرازی موجود است و چه بسیار مناسب است که وزارت فرهنگ این هر دو کتاب را یعنی هم اصل عربی و هم ترجمه فارسی آنرا یکی را در تلوید دیگری در یک مجلد چاپ نماید تا مورد استفاده عموم علاقه‌مندان بتاریخ این قطعه ایران گشته هر یک ممد تصحیح دیگری باشد، و فوق العاده عجب است که این کتاب تا کنون بچاپ نرسیده است.

و دیگر از کتب بسیار مفید هم از لحاظ ادبی و هم از لحاظ تاریخی و جغرافی کتاب معروف **هفت اقلیم** امین احمد رازی است که در سنه هزار و دوهجری تألیف شده و در شرح احوال علما و فضلا و ادبا و شعراست و مرتب بترتیب بلاد اقلیم هفتگانه است نه بترتیب حروف تهجی یا بترتیب سنوات و بهمین مناسبت آنرا هفت اقلیم نام نهاده و فوق العاده کتاب نفیس مفید مهمی است، نسخ این کتاب نیز نسبت نادرولی در ایران از قرار مذکور در بعضی کتابخانه‌های خصوصی اهل فضل نسخی از آن موجود است، و کتابخانه مجلس نیز دارای نسخه از آن میباشد، در بیست سال قبل چند جزوه از اوایل این کتاب در کلکته بطبع رسیده ولی نمیدانم در نتیجه چه علل و اسبابی بدبختانه طبع کتاب همچنان نا تمام ماند، امید است که وزارت فرهنگ نظر التفات خود را از احیای این کتاب مستطاب دریغ ندارد.

دیگر از کتب بسیار سودمند ولی فوق العاده کمیاب کتاب **مجمل فصیحی خوافی** است تألیف فصیح‌الدین احمد بن محمد بن یحیی الخوافی که در سنه هشتصد و چهل و پنج هجری بنام شاهرخ بن امیر تیمور گورگان تألیف شده و حاوی وقایع تاریخی و شرح احوال مشاهیر رجال است از هر قبیل بترتیب سنوات از ابتدای هجرت الی سنه ۸۴۵ و فوق العاده کتاب نفیس مفید مهمی است ولی نسخ آن چنانکه عرض شد در نهایت درجه ندرت است و تا آنجا که اینجانب اطلاع دارد فقط پنج نسخه از این کتاب در خارج ایران در کتابخانه‌های مختلف موجود است: يك نسخه متعلق

باوقاف خیریه گیب که فعلا در کتابخانه مدرسه السنه شرقیه لندن است و نسخه دیگر که سابق متعلق بمرحوم براون بود در کتابخانه عمومی کمبریج در انگلستان و یک نسخه در کتابخانه موزه آسیائی در لندن گراد؛ و یک نسخه در کتابخانه انجمن آسیائی در کلکته، و یک نسخه در کتابخانه عمومی برقیور (هندوستان)، و بدون شك در خود ایران هم نسخه یا نسخی از این کتاب باید موجود باشد ولی چون غالب کتابخانههای ایران فهرست ندارد تحقیق این مطلب عجاله برای اینجانب ممکن نشد.

دیگر از کتب مفیده کتاب **زهد نامه علائی** است که دایرةالمعارف مانندی است بزبان فارسی در علوم طبیعی و معرفت جواهر و احجار و اشجار و نباتات و حیوانات و علم نجوم و منطق و ریاضی و طب و غیره و انشاء آن در نهایت سلاست و روانی و سادگی است تألیف شهرمان بن ابی الخیر رازی که آنرا در حدود سنه چهارصد و هفتاد و هفت هجری یا اندکی بعد از آن بنام علاء الدوله ابوالیحیاری گر شاسف بن علی بن فرامر زین علاء الدوله محمد بن دشمن زیار معروف بابن کاکویه (این محمد بن دشمن زیار مخدوم ابوعلی سینا و صاحب اصفهان و مضافات بوده است) تألیف نموده است، و نسخ این کتاب فوق العاده نادر است و آنچه اینجانب اطلاع دارد یک نسخه از آن در کتابخانه مجلس و نسخه دیگر از قرار مذکور در کتابخانه آقای حاج حسین آقای ملک، و در خارج ایران یک نسخه در کتابخانه بدلیان در اکسفورد (انگلستان) و نسخه دیگر در کتابخانه گوتا در آلمان موجود است.

دیگر از کتب بسیار سودمند کتاب **تاریخ جهان آراء** است تألیف قاضی احمد غفاری در حدود سنه نهصد و هفتاد و دو هجری و محتوی است بر تاریخ جمیع طبقات سلاطین اسلام از خلفا و ملوک معاصر از ابتدای خلقت الی اواخر عهد شاه طهماسب صفوی یعنی تا حوادث سنه ۹۷۲ سابق الذکر ولی نه بترتیب سنوات بلکه بترتیب طبقات ملوک مثلا بنی عباس و سامانیه و غزنویه و سلجوقیه و غوریه و هکذا، و فوق

آنچه بوصف بیاید کتاب مفیدی است و برای هر کس که سروکاری باتواریخ ملوک اسلام دارد وجودش از ضروریات و اسباب کار بسیار سودمندی است و انشاء آن نیز در نهایت سادگی و روانی و سهولت و سلاست است ولی نسخ آن فوق العاده کمیاب است ، آنچه اینجانب اطلاع دارد دو نسخه از کتاب مزبور در موزه بریتانی در لندن ، و سه نسخه که برخی از آنها غیر کامل است در کتابخانه دیوان هند در لندن ، و یک نسخه در کتابخانه دارالفنون کمبریج (انگلستان) ، و یک نسخه در کتابخانه بدلیان در اکسفورد در انگلستان ، و یک نسخه در استانبول در کتابخانه ولی الدین افندی ، و یک نسخه در کتابخانه ملی وینه در اطریش موجود است ، و بدون شك در ایران هم نسخی از آن باید موجود باشد ولی چنانکه مکرر عرض شد چون غالب کتابخانههای ایران فهرست مرتبی ندارد تحقیق این مسئله برای اینجانب میسر نشد ، و بدیهی است که در مورد احتیاج عکس برداشتن هر یک از نسخ مزبوره در نهایت سهولت است .

دیگر از کتب بسیار نفیس سودمند با انشاء سهل ساده بی تکلف کتاب **مطلع السعدین و مجمع البحرین** کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی متوفی در سنه هشتصد و هشتاد و هفت هجری است که حاوی وقایع تاریخی ایران و اخراسان و ماوراءالنهر است در مدت صد و هفتاد و یک سال از سنه هفتصد و چهار هجری الی سنه هشتصد و هفتاد و پنج هجری ، و کتاب مزبور مجزی بدو جلد مستقل است: جلد اول حاوی وقایع تاریخی است از سنه هفتصد و چهار الی سنه هشتصد و هفت ، یعنی از تاریخ ولادت سلطان ابوسعید بن اولجایتو بن ارغون بن اباق بن هولاکو بن تولی بن چنگیز خان در سنه ۷۰۴ الی وفات امیر تیمور گورکان در سنه هشتصد و هفت ، و جلد دوم مشتمل است بر وقایع تاریخی از سنه هشتصد و هفت الی سنه هشتصد و هفتاد و پنج ، یعنی از جلوس شاهرخ بن امیر تیمور گورکان در سنه ۸۰۷ الی قتل ابوسعید ابن سلطان محمد بن میرانشاه بن امیر تیمور گورکان بدست امیر حسن بیک آق قویونلو

در سنه هشتصد و هفتاد و سه در صحرای مغان ، و در حقیقت کتاب شروع میشود بتاریخ ابوسعید نامی یعنی ابوسعید مغول و ختم میشود بتاریخ ابو سعید نامی دیگر یعنی ابوسعید تیموری ، ولی پس از آن سلسله وقایع را تا دو سال دیگر پس از قتل ابوسعید و جلوس سلطان حسین بن سلطان منصور بن بایقرا میرزا بن عمر شیخ بن امیر تیمور گورکان امتداد داده است الی سنه هشتصد و هفتاد و پنج .

و مخفی نماند که دوره کامل این کتاب یعنی مجموع هر دو جلد اول و دوم آن با هم بغایت نادر است و غالباً آنچه در دست مردم با اسم مطلع السعدین معروف است و نسخ آن هم نسبتاً فراوان است فقط جلد دوم این کتاب است و بس ، پس در صورت تصمیم بچاپ باید ملتفت این بود که دوره کامل آنرا بدست آورد نه فقط جلد دوم آنرا ، کتابخانه مجلس و کتابخانه ملی طهران از حسن اتفاق هر کدام دارای یکدوره ظاهراً کامل تمامی از این کتاب میباشد و در کتابخانه آستان قدس رضوی نیز نسخه از آن موجود است که از نشانیهای که فهرست کتابخانه مزبوره بدست میدهد باید دوره کامل آن باشد ، و در کتابخانههای عمومی اروپا نیز نسخ متعدده از هر دو جلد موجود است .

و دیگر از کتب مفیده کتاب **زبدة التواریخ** ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد کاشانی است که عبارت است از تاریخ عام عالم از بدو خلقت الی حدود هفتصد هجری و مؤلف آن معاصر غازان خان و اولجایتو و از معاونین رشیدالدین فضل الله صاحب جامع التواریخ مشهور بوده است ، نسخ این زبدة التواریخ در منتهی درجه ندرت است و تا آنجا که اینجانب اطلاع دارد دوره کامل این کتاب جز در طهران در کتابخانه خصوصی آقای اسمعیل افشار در هیچ نقطه دیگر دنیا موجود نیست ، و فقط يك نسخه ناقص دیگر که عبارت است فقط از جلد اول آن و محتوی است بر تاریخ عالم از بدو خلقت تا سنه شصت و پنج هجری در کتابخانه دولتی برلین موجود است و بس (رجوع شود بفهرست پرچ نمرة ۲۶۸) و دیگر غیر این دو نسخه ظاهراً در

هیچ کتابخانه‌ای از کتابخانه‌های دنیا هیچ نسخه دیگری از این کتاب بسیار مهم بسیار نفیس که یکی از شاهکارهای کتب تاریخی فارسی است موجود نیست، پس بسیار بچاست که وزارت فرهنگ سعی نماید که در صورت امکان سوادای یا عکسی از این نسخه منحصر بفرد آقای اسمعیل افشار برای یکی از کتابخانه‌های عمومی طهران بردارد که در هر آن ممکن است در نتیجه یکی از حوادث زمان از حرق یا غرق یا غیر آن که نسخ منحصر بفرد همیشه در معرض آن می‌باشند این نسخه آقای اسمعیل افشار خدای نخواسته از میان برود و بکلی تلف شود، قسمت متعلق بتاریخ اسمعیلیه مصر و ایران این کتاب را آقای عباس اقبال از روی همین نسخه آقای اسمعیل افشار نویسانیده و لطفاً بعنوان عاریه باینجانب امانت داده اند که فعلاً در نزد این حقیر موجود است.

دیگر از کتب نفیسه زبان فارسی کتاب دیگری است در تاریخ عمومی که آن نیز اتفاقاً موسوم به **زبدة التواریخ** است تألیف عبدالله بن لطف‌الله بن عبدالرشید خوافی معروف بحافظ ابرو و متوفی در سنه ۸۳۴ و از معاصرین شاهرخ بن امیر تیمور گورکان و پسرش بایسنغر، و این کتاب منقسم بچهار ربع است و دوره کامل آن در نهایت ندرت است و فقط در استانبول موجود است لاغیر، و آنچه در فهرست کتابخانه مجلس ص ۱۴۴ مسطور است که نسخه کامل این کتاب در پترزبورغ موجود است سهو است و اصل این سهو از ریو مؤلف فهرست نسخ فارسی موزه بریتانی است، باری دوره کامل این کتاب چنانکه عرض شد در منتهی درجه ندرت و ظاهر آن جز در استانبول آنهم بنحو تلفیق از چندین نسخه از مجلدات متفرقه آن کتاب در کتابخانه‌های مختلف آن شهر در هیچ نقطه دیگر وجود ندارد. ولی بعضی مجلدات متفرقه آن و مخصوصاً ربع اول و دوم آن ندرت در برخی کتابخانه‌های عمومی موجود است، مثلاً در کتابخانه موزه بریتانی ربع اول آن و در کتابخانه مجلس و کتابخانه دارالفنون کمبریج ربع ثانی آن و در کتابخانه عمومی لندن گراد ربع اول و دوم آن در کتابخانه

ملی پاریس ربع اول و چهارم آن محفوظ است .

دیگر از کتب بسیار سودمند کتابی است معروف بتاریخ راقم تالیف یکی از اهالی سمرقند موسوم بمیر شریف راقم که در حدود سنه ۱۱۱۳ آنرا تالیف نموده و کتاب مزبور مشتمل است بر ضبط تواریخ وقایع مشهوره که مابین سنوات ۷۳۶ (یعنی سال ولادت امیر تیمور گورکان) الی سنه ۱۰۵۴ در ایران و خراسان و وراء النهر از بخارا و سمرقند و آن نواحی روی داده و بنحو خصوصی محتوی است بر شرح احوال و سوانح سلاطین شیبانی و خوانین ازبک ماوراء النهر و روابط صلح و جنگ آنها با تیموریه و صفویه و از این لحاظ در باب خود بی نظیر است و تفصیل و جزئیاتی که راجع بتواریخ آن طبقه از سلاطین در این کتاب یافت میشود در هیچ مأخذ دیگری بدست نمیتوان آورد ، و علاوه بر وقایع مشهوره تاریخی این کتاب مشتمل است بر تواریخ و فیات اغلب مشاهیر ایران و تر کستان از علما و ادبا و شعرا و ملوک و امرا و وزرا و غیر هم بترتیب سنوات در ظرف مدت مذکوره با شرح اجمالی احوال هر یک از ایشان ، و اگر بطبع برسد اسباب کار فوق العاده مفیدی خواهد بود برای مشتغلین بتاریخ و مخصوصاً تاریخ نواحی شرقی ایران و خراسان و تر کستان ، نسخ این کتاب نیز نسبتاً نادر است از جمله در کتابخانه ملی پاریس دو نسخه و در کتابخانه انجمن همایونی آسیائی يك نسخه و در لندن گراد چهار نسخه موجود ولی بدون شك در ایران نیز باید نسخی از آن بدست بیاید .

دیگر از کتب فوق العاده نفیس عدیم النظیر کتاب **کیهان شناخت** است تالیف عین الزمان حسن بن علی بن محمد قطان مروزی متوفی در سنه ۵۴۸ که کتابی است بزبان فارسی بسیار سلیس روان ساده در علم هیئت و در حدود سنه چهارصد و نود و هشت هجری (۴۹۸) تالیف شده است ، در ورق ۹ در فصل اوجهای کوا کب گوید :
 « و اوجهای کوا کب بیک موضع نیست بلکه مختلف است و این تاریخ را که ما این یادگار نوشتیم حساب کردیم اوجها را و اندرین جدول نهادیم و تاریخ ما اول

محرم سنه ثمان و تسعين و اربعمائه هجری بوده است ، از این کتاب تا آنجا که اینجانب اطلاع دارد فقط يك نسخه منحصر بفرد در تمام دنیا وجود دارد و آن نسخه ایست در نهایت پاکیزگی بخط نسخ خوش قدیم متعلق بکتابخانه آقای ضیاء الدین نوری در طهران که لطفاً مرحمت فرموده مدتی نزد اینجانب بعنوان عاریه امانت داده بودند و اینجانب با فحص شدید بلیغ در هیچیک از کتابخانه‌های عمومی یا خصوصی اروپا یا هندوستان یا ترکیه و غیره که فهرس مطبوعه دارند اثری و نشانی از این کتاب نفیس نیافت . در کتابخانه مجلس در طهران نسخه دیگری از روی همین نسخه آقای ضیاء الدین نوری نویسانیده اند که سوادى از عین همان نسخه است و نسخه ثانوی محسوب نمیشود .

باری نظر با اهمیت فوق العاده این کتاب که از هر حیث و لحاظ از نقایس تألیفات زبان فارسی است هم از حیث موضوع و مطلب و اصطلاحات علم هیئت و نجوم که اغلب را بزبان فارسی خالص بیان کرده است و هم از لحاظ انشا که در نهایت روانی و سادگی و سلاست است از جنس کتاب التفهیم ابوریحان بیرونی و هم از حیث قدم نسخه که تا آنجا که اینجانب اطلاع دارد چهارمین یا پنجمین نسخه قدیمی است که بزبان فارسی نوشته و تا کنون باقی مانده است . بغایت سزاوار است که وزارت فرهنگ نظر توجه مخصوص خود را باین نسخه منحصر بفرد معطوف داشته در صورت امکان و اجازة مالك يك چاپ عکسی یا اقلادوسه دوره عکسی ارروی همین نسخه آقای ضیاء الدین نوری برداشته که اصل نسخه عیناً همانقسم که هست با همان خط و امالهای قدیمی و سایر خصوصیات کتابتی عیناً برای اخلاف محفوظ بماند، و اینکه عرض کردم که این نسخه کیهان شناخت بر حسب اطلاع اینجانب یکی از چهارپنج نسخه بسیار قدیمی زبان فارسی است اسامی آن سه چهار نسخه دیگر که از این نسخه قدیمتر است ار قرار ذیل است :

اول کتاب الابنیه عن حقائق الادویه . تألیف ابو منصور موفق بن علی هروی

که بخط اسدی طوسی شاعر معروف است و در سنه ۴۴۷ هجری کتابت شده و در کتابخانه ملی طهران دو دوره عکسی از آن که از روی نسخه اصلی منحصر بفرد آن در کتابخانه ملی وینه برداشته شده موجود است : دوم کتاب السامی فی الاسامی میدانی است که در سنه ۵۲۸ کتابت شده و در کتابخانه ملی پاریس محفوظ است ، سوم و چهارم دو مجلد مختلف از تفسیر ابوالفتوح رازی است که یکی در سنه ۵۵۶ و دیگری در سنه ۵۵۷ کتابت شده و در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است .

و دیگر از کتب بسیار سودمند از لحاظ تواریخ محلی ایران کتاب **جامع مفیدی**

است در تاریخ یزد تألیف محمد مستوفی ابن نجم الدین محمود بافقی یزدی از مستوفیان عهد شاه سلیمان صفوی که در سنه ۱۰۸۲ شروع بتألیف آن نموده و در سنه ۱۰۹۰ با تمام رسانیده است . اصل این کتاب سه مجلد بوده است : جلد اول در تاریخ یزد از عهد اسکندر کبیر الی امیر تیمور گورکان ، جلد دوم در تاریخ صفویه الی شاه سلیمان ، جلد سوم که از دو مجلد دیگر بسیار مهم تر و مفید تر است و نسخه ظاهرأ منحصر بفردی از آن که گویا بخط مؤلف است در موزه لندن موجود است محتوی است بر جغرافیای یزد و نواحی آن و وصف ابنیه و خطط و آثار آن از مساجد و مدارس و خانقاهها و آب انبارها و دهات و باغها و قنوات و شرح احوال مشاهیر علما و فضلا و قضاة و وعاظ و منجمین و خطاطان و اطبا و شعرا و عرفا و سادات و اعیان و اکابر و وزرا و مستوفیان که از آن ناحیت برخاسته اند ، و این مجلد سوم که چنانکه گفتیم در موزه بریتانی در لندن موجود است نیز متقسم بدو جلد است جلد اول دارای ۳۷۶ ورق و جلد دوم دارای ۳۰۲ ورق که من حیث المجموع ۶۷۸ ورق میشود . از جلد اول کتاب جامع مفیدی نیز نسخه در کتابخانه ملی پاریس موجود است ، ولی از جلد دوم آن گویا هیچ جا خبر و نشانی نیست .

و دیگر از کتب بسیار مهم سودمند کتاب **تاریخ طبرستان** است تألیف

محمد بن الحسن اسفندیار که در حدود سنه ۶۱۳ تألیف شده و از نقایس کتب تاریخی فارسی و انشاء آن نیز در نهایت سلاست و شیرینی و روانی میباشد .